

Владислав ИВАНОВИЋ*

ПОЈЕДИНИ МАНАСТИРСКИ КОМПЛЕКСИ У ОПИСИМА АНДРИЈЕ ЈОВИЋЕВИЋА И ЊИХОВО СТАЊЕ ДАНАС

Ово саопштење има циљ да без нарочитих претензија скрене пажњу на нека питања и проблеме у вези са споменичко-културним наслеђем Црне Горе, прије свега на његову културно-историјску улогу, очување као и девастацију споменичког наслеђа у новије вријеме. Учињен је осврт на поједине манастирске комплексе у дјелу Андрије Јовићевића и приказано њихово садашње стање.

Ти драгоцени остаци прошлости представљају једну врсту изворних докумената који нам помажу да разумијемо поједине периоде из историје нашег народа, друштвене и економске односе, услове и начин живота.

Стваралачки и научни рад Андрије Јовићевића обухвата више научних области. Међу њима су педагогија, етнологија, антропогеографија, историја и народна књижевност. У том погледу сарађивао је са свим угледним часописима, листовима и другим публикацијама које су излазиле у његово вријеме.¹

Његово стваралаштво може се подијелити, углавном, на три периода:

Прву фазу његовог стваралаштва карактеришу тематски прилично разноврсни радови публицистичко-педагошког карактера и неколико мањих и већих чланака са етнолошком и историјском садржином.

У другој фази својег стваралаштва Јовићевић је написао најважнији број научних радова. Тада се по први пут приступа планском и систематском проучавању етнолошке грађе Црне Горе.

* Музеји и галерије, Подгорица

¹ Петар Влаховић, *Осврт на животи и научно дјело Андрије Јовићевића*, предавање у ЦАНУ, 27. 10. 2005.

У *последњем периоду* стваралаштва, Јовићевић је сакупио грађу за обимно дјело „Манастири у Црној Гори”, од чега је објавио серију прилога у Зетском гласнику (1933-1939), у рубрици: Споменици наше старе славе и величине. То су му последњи објављени радови, који носе отисак једне озбиљне студије. (Описао је око 40 манастира.)²

Основу Јовићевићевог метода чинио је дескриптивни приступ, опсервација на лицу мјеста и непосредно виђено и доживљено. На овај начин, Андрија Јовићевић је своје записе претварао у научне документе које је, када је зато било прилике, упоређивао са одговарајућом научном литературом³.

Објекти из прошлости, који уједно представљају изузетна умјетничка дјела и јединствене примјере људског стваралаштва, као и свједочанства о пресудним историјским догађајима и њиховим актерима, чине културну башту, тј. културно наслеђе које као важан фактор народне и националне идентификације, представља приоритет свих савремених државних политика.

Културна баштина, која се дијели на материјалну и нематеријалну, израз је вјеровања, тежњи, вриједности, достигнућа и искустава људи на одређеној територији и стога представља извор сазнања о одређеној људској заједници и шире.⁴

Андрија Јовићевић је објавио серију прилога о манастирима Црне Горе у „Зетском гласнику” од 1933. до 1939. године. У раду „Манастирске рушевине на Скадарском језеру”, објављеном у „Зетском гласнику”, 1935. године, А. Јовићевић даје опис манастира: Пречиста Крајинска, Морачника, Бешка и Старчева.

Пречиста Крајинска налази се у Крајини, пола сата од језерске обале. Манастир је подигао кнез зетски Јован Владимир, кога је цар македонски погубио на вјеру у Преспи. И црква и манастир срушени су до темеља, а само се држи манастирска кула, висока 12-14 m, са четири боја и на врху звоник. Црква је била дуга око 15 m, а око ње је било повише кућа, чији се темељи још познају. У Пречистој Крајинској била је неко вријеме зетска митрополија и одавде је пренесена у Врањину. Када би се рушевине откопавале, можда би се открио који важан историјски споменик.

² Др Душан Мартиновић, *Андрија П. Јовићевић (1870-1939)*, Портрети, књ. I, Цетиње 1983, стр. 199-202.

³ М. Цамај, *Појовор*, у: А. Јовићевић, *Малесије*, ЦИД, Подгорица, стр. 162.

⁴ *Извјештај Министарства културе и медија о сћању некорејних споменика културе у Црној Гори*, јануар 2006. стр. 3

Морачник је на истоименом острву који се налази према Крајини. Црква је мала, али солидно израђена. Сводови и кубе држе се још, али ће их вријеме брзо уништити. Од манастирских кућа штрче зидине. Манастирска кула данас постоји, али је склона паду. Манастир постоји од XV вијека као филијал Пречисте Крајинске.

Бешка се налази у правцу Морачника к западу. На Бешкој су биле двије цркве. Од њих је једна поновљена добровољним прилозима у спомен оздрављења књагиње црногорске Милене. Ову цркву је подигла Јелена, кћи кнеза Лазара, а мајка Балше III, 1440. године и посветила св. Богородици. Од друге цркве и данас штрче голи сводови и кубе. У њој се налази једна огромна надгробна плоча без натписа.

Старчево се протеже даље на западу у правцу Бешке. Ту је био манастир који лежи у рушевинама. Црква је била малена, сводови и кубе и данас постоје, али су склоне паду. У јужном параклису је гроб Божидара Вуковића, познатог нашег штампара црквено-словенских књига у XVI вијеку.⁵

Предмет даљег интересовања је рад А. Јовићевића, „Манастир Ком”, објављен у Зетском гласнику, 1933. године.

МАНАСТИР КОМ

„Манастир је подигао Стеван Црнојевић негдје средином XV вијека. Да га је он подигао, тврди и грамата Ивана Црнојевића од 1485. године.

Црква је посвећена Великој Госпођи. Она је малих размјера, дуга, са олтаром, 7, а висока 4 m. Унутра је живописана. Испред цркве је припра-та у виду тријема, који се ослања на црквено чело и на два камена стуба. Звоник је мален и за једно звоно. Живописи нијесу из XV вијека, него можда из XVII.

А. Јовићевић даље пише да се у цркви налазе четири гроба. На једном је натпис: „Сија плоча деспота Стјепана војводе му Љеша Црнојевића”, а на другом: „Сија плоча господице Марје”. Израда једне надгробне плоче је веома лијепа и представља ремек-дјело ондашње каменорезачке вјештине. Гробови су један до другог и захватају сву ширину цркве...

Манастирске су куће биле многобројне. Од њих се данас познају само темељи, а од неких штрче и високе зидине... У манастир се улазило са двије стране, са истока и са запада. Обје ове капије и данас су сачуване.

Кад је 1485. године Иван Црнојевић подигао манастир на Цетињу, онда је све имање манастира Кома приложио Цетињском манастиру. И

⁵ А. Јовићевић, *Манастирске рушевине на Скадарском језеру*, Зетски гласник, VII/1935, бр. 52, стр. 3.

ово би био један од доказа да је Ком напуштен у оно вријеме кад је Иван напустио Жабљак, а Митрополит зетски Врађину. Ком се налази на земљишту племена Цеклина и Цеклињани су се увијек са страхопоштовањем односили према њему и ово мјесто сматрали за свето”.⁶

У ранијем раду „Скадарско језеро”, у поглављу *Осџрва*, А. Јовићевић каже: „Од Петрове Понте до Топхане има читав низ мањих и већих острва, која тамошњи становници називају *јорицама*. Од њих је највеће *Веље Старчево*, чији врхови не достижу 30 м. Сва су ова острва обрасла разним дрвећем, а највише ловориком. Тамо је и богата паша. У Старчеву је била красна црква, гдје је сахрањен Божидар Вуковић, српски издавач штампаних књига у XVI в. На *Бешкој* су постојале двије цркве. Од њих је једна скоро поновљена добровољним прилозима у спомен оздрављења кнегиње Милене, а од једне и данас штрче голи сводови и кубе. На *Морачнику* је био велелепни манастир, који је сасвијем запуштен. Овај је манастир постојао од почетка XV вијека као филијал манастира у Крајини. У повељи Балше III, од 1417. године, којом дарива манастиру у Морачнику некоја солила, назива он ове манастире: *Пречистија Крајинска* и *Пречистија у Морачнику*. На *Бешкој* је Јелена, мајка Балше III, подигла црквицу (1440) посвећену Светој Богородици”...

„Ком је обрастао разнијем дрвећем, а највише ловориком и зелеником. Висок је до 80 м. Скоро при врху, с јужне стране, има на њему мали манастир, који је у име Успенија пресвете Богородице подигао Стеван Црнојевић, господар Зете (1427-1471). Манастир је имао повише ћелија за калуђере, а имао је и имања, од кога је добијао лијеп приход. Црквица је и до данас сачувана. Код ње се силан народ скупља о Великом Госпођинудне сваке године.”⁷

Да би упоредио описе манастира А. Јовићевића с почетка XX вијека, са садашњим стањем, поред литературе, послужио сам се подацима Министарства културе и медија Републике Црне Горе, које је у мају 2005. године образовало је Комисију за утврђивање стања и оцјеном непокретне културне баштине у Црној Гори.⁸

Преглед затеченог стања манастирских комплекса приказаћу истим редосљедом којим је дао опис А. Јовићевић у раније поменутих радовима.

⁶ А. Јовићевић, Манастир Ком, Споменици наше старе славе, Зетски гласник, V/1933, бр. 73. стр. 4.

⁷ А. Јовићевић, *Зетиа и Љескојоље – Скадарско језеро*, ЦИД, Подгорица 1999, стр. 228-229.

⁸ На чему посебну захвалност дугујем господину Предрагу Малбаши, помоћнику министра културе.

МОНАСТИР ПРЕЧИСТА КРАЈИНСКА

Манастир Пречиста Крајинска, Острос (Сл. 1);
Уочава се конзервација остатака цркве

Стање сјоменика – (сјољашњоси, унутрашњоси, конструиције, материјали, инсталације, доирајалоси, ошћећења):

– Петнаест година уназад урађена је конзервација остатака цркве (Сл. 1) и дјелимична конструктивна санација звоника према претходно урађеној пројектној документацији;

– Конзервирани дио објекта је у добром стању, а реконструкција куле звоника није завршена.

Оцјена стања:

- 1) Добро;
- 2) Осредње;
- 3) Слабо;
- 4) Лоше;
- 5) Изгубио својства културног добра.

МОНАСТИР МОРАЧНИК

Манастир Морачник, острво Морачник (Сл. 2);
Новоформирана капија са разасутим грађевинским материјалом.

Стање културној добра – (стољашњоси, унутрашњоси, конструиције, материјали, инсталације, доирајалоси, оштећења):

– На улазу у манастирски комплекс формирана је капија непримјерених димензија од полуклесаног камена, са лоше озиданим надвратним луком (Сл. 2);

– На постојећим зидовима идентификоване капије, надзидана је нова у камену, полуприклесаних блокова, завршена двоводним кровом, покривена каналицом. Стреха „котали” су изведени од танких камених плоча, над којима је видан бетонски серклаж;

– Отвор капије је формиран као лучни, са наглашеним кључним каменом. Сам улаз је формиран у зидном платну од камена, без наглашених оквира, архитравног облика. Надзидани зидови не прате ширину затечених;

- Порта је неуређена, а у једној половини је разасут грађевински материјал;
- Са сјеверозападне стране, комплекс је омеђен оградним зидом у сувомеђи;
- На цркви су постављени метални прозори и врата, са унутрашњим металним решеткама;
- У лунети изнад улазних врата направљена је нова фреска Богородице Тројеручице;
- Прозори на куполи затворени су каменом пластиком од мермера у изузетно детаљисаном преплету. На исти начин је формиран крст на врху куполе, као и иконостас у унутрашњости цркве. Укупно, ради се о елементима који нијесу у сагласности са временом из којег црква потиче;
- Црква је сва фугована техником декорисања у цементном малтеру. Уочава се разлика у односу на спојнице зидова конзервираних остатака зидова припрате;
- Без претходних конзерваторских услова, на остацима старих конака надзидана је зграда, спратности П + 1, завршена двоводним кровом, покривена каналицом. Кровни вијенац је бетонски. Зграда је зидана од ломљеног камена у неправилним редовима, а фуге су дерсоване у цементном малтеру. Црква је сва фугована техником дерсовања у цементном малтеру;
- Сви отвори на згради су формирани зидањем, тј. без оквира;
- Уз кулу, а са западне стране, призидано је једнокрако камено степениште са металном оградом. Прагови отвора врата су бетонски, а са горње стране наткривени металним надстрешницама прислоњеним на фасади са покривачем од каналице;
- На западној фасади конака, 2003. године, постављена је меморијална плоча.

Оцјена сјања:

- 1) Добро;
- 2) Осредње;
- 3) Слабо;
- 4) Лоше;
- 5) Изгубио својства културног добра.

МАНАСТИР БЕШКА

Манастир Бешка, острво Бешка (Сл. 3) – Поглед са сјевероистока, новосаграђени објекат са контејнером у непосредној близини цркве.

Стање културној добра – (свољашњосћ, унутрашњосћ, конструкије, материјали, инсталације, допрајалосћ, оштећења):

– Прилаз Манастирском комплексу је неуређен. У непосредној близини цркве св. Ђорђа, постављен је контејнер димезија 2 x 6 x 2, и у близини истог нови објекат од чврсте грађе, димензија 9 x 8 + 3 x 3 m (Сл. 3). Евидентно је и обиљежје у облику хромираног крста и јарбол са огромном заставом СПЦ;

– Црква св. Ђорђа, од посљедњих конзерваторских радова изведених 60-их година XX вијека до данас је сачувала своје изворно стање. Црква је у јако лошем стању. Фрагмент живописа из периода градње цркве, димензија 20 x 6 cm, у лунети изнад врата у фази је одвајања од зида. Угрожена је конструктивна стабилност звоника. Коријен стабла смокве

директно угрожава јужни зид цркве. Кровни покривач – цементна кошуљица, испуцала је и потклобучена, тако да вода продире у објекат. Ентеријер цркве је услед влаге јако угрожен;

– На цркви Успења Богородице, од посљедњих конзерваторских радова изведених 60-их година XX вијека, примјетно је испуцала цементна кошуљица (кровни покривач), услед чега јужни зид унутрашњости цркве влажи и прокишњава. Подови цркве су у лошем стању услед помјерања тла. У полукалоти апсиде постоје трагови фреско-декорације из периода градње цркве димензија 60 цм. Трагови живописа су видљиви у лунетама изнад улазних врата. Видљиви су трагови бордура, а у лијевој лунети могуће је наслутити да је био насликан лик арханђела Михаила. Ови трагови живописа су 60-их година XX вијека превентивно заштићени;

– Преслица на звонику срушена прије 20-ак година обновљена је 2004. године у складу са пројектном документацијом РЗЗСК, без санирања базе звоника, тако да је евидентна и даље велика пукотина звоника;

– Новоформирани крст на звонику не одговара форми звоника.

Оцјена стања:

- 1) Добро;
- 2) Осредње;
- 3) Слабо;
- 4) Лоше;
- 5) Изгубио својства културног добра.

МАНАСТИР СТАРЧЕВО

Стање културног добра – (стољашњости, унутрашњости, конструкције, материјали, инсталације, допрајалости, оштећења):

– Манастирски комплекс је оивичен бодљикавом жицом. Терасasti вртови, степениште комуникације итд, формирани су у неадекватној техници градње и разнородног материјала (ломљени камени блокови, приклесани облаци и др.);

– Црква св. Јована рестаурирана је по пројекту РЗЗСК средином 80-их година XX вијека, покривена каналицом. Каснијим интервенцијама, због прокишњавања крова, препокривена је оловним лимом (таблом), а у унутрашњости омалтерисана кречним малтером, што се може закључити да су унутрашњи зидови припремљени за ново живописање;

– У полукалоти куполе је новонасликан Исус Пантократор;

Манастир Старчево, острво Старчева Горица на Скадарском језеру (Сл. 4)
– Новосаграђени објекат са депонијом шута.

- Базе у нишама обложене су мермерним плочама и плочама од маљата, индустријски резане;
- Под цркве је урађен новим каменом индустријски резаним у слогу рибље кости;
- Олтарски простор је подијељен иконостасом индустријског типа. Сви ови радови у унутрашњости цркве уништили су аутентичност унутрашње структуре цркве. Такође, новонастала часна трпеза је урађена од неадекватног материјала и непримјерена овом простору.

Оцјена сјања:

- 1) Добро;
- 2) Осредње;
- 3) Слабо;
- 4) Лоше;
- 5) Изгубио својства културног добра.

МОНАСТИР КОМ ЦРНОЈЕВИЋА

Стање сјоменика – (сјољашњосћ, унутрашњосћ, конструиције, материјали, инсталације, дограјалосћ, оштећења):

– Приступна стаза је уређена, али на платоу испред порте су изграђена још два нова (мања) објекта од блок опеке, а већи је и омалтерисан. Постоје и два објекта зидана од бетонских блокова, на почетку и крају жичаре, монтиране за транспорт грађевинског материјала. Такође, реконструисана је капија на источном оградном зиду, затворена вратницом од жељезне решетке;

Манастир Ком Црнојевића са црквом Успења Богородице (Сл. 5)
– Новосаграђени објекат са расутим грађевинским материјалом.

– Јужни крак конака је завршен и покривен меридијал цријепом;
– Сјеверни крак конака је продужен према истоку за 4 м, а приступ је омогућен спољашњим степеништем са сјеверне стране. Покривен је двоводним кровом са прекривачем од медитеран цријепа. Сви олуци и надстрешнице су изведени од бакарног лима;

– Између сјеверног и јужног крака конака, изграђен је тријем, дим. 6, 60 m x 7, 25 m, покривен медитеран цријепом и завршен троводним кровом. Источну страну тријема формирају четири стуба, зидана у камену. Међу средишњим пољима је формиран пижун (камена клупа). Дрвена конструкција тријема је урађена квалитетно, од масивне јелове грађе. Под тријема је поплочан ломљеним каменим плочама у цементном малтеру (окер и беж боје), у неправилном слогу, са фугама, такође, у цементном малтеру;

- У западном дијелу конака смјештене су економске просторије;
- Примједбе изречене за цркву 2002. године, у смислу њене функционалне неусаглашености (уношење профаних функција), уклоњене су;
- Године 1988, извршена је дјелимична (превентивна) конзервација живописа, како оног из 1470. године у параклису, тако и живописа из друге половине XVI вијека у наосу цркве и на западној фасади;
- Столарија цркве је нова (изрезбарена врата са новим месинганим квакама);
- Спољашњост цркве је у добром стању.

Оцјена стања:

- 1) Добро;
- 2) Осредње;
- 3) Слабо;
- 4) Лоше;
- 5) Изгубио својства културног добра.

*

Грађу коју је А. Јовићевић скупљао на терену, а он је био теренски истраживач у првом реду, упоређивао је са подацима у литератури. Поред описа манастира Јовићевић је указивао и предлагао даља истраживања и заштиту ових споменика. У раду о Пречистој Краинској, сугерише: „када би се рушевине откопавале, можда да би се открио који важан историјски споменик”. Такође, у опису манастира Морачника, указује да „манастирска кула, која данас постоји, али је склона паду”, као и за манастир Старчево упозорава да „сводови и кубе и данас постоје, али су склоне паду...”⁹.

⁹ А. Јовићевић, *Манастирске рушевине на Скадарском језеру*-Зетски гласник, VII/1935, бр. 52, стр. 3.

Упоређивањем података у радовима А. Јовићевића са данашњим стањем, уочавају се сљедеће разлике настале дјеловањем разних фактора, од којих акценат стављам на антропогени фактор. Радови на обнови сакралних објеката, без учешћа институција заштите, имају за посљедицу нарушавање њихове аутентичности. Посебан проблем представља употреба разних *савремених грађевинских материјала и елемената* при радовима на реконструкцији или обнови, који мијењају изворност споменика. Такви примјери се уочавају код обраде камених фасада, кровова, гдје се врши замјена материјала од ручно клесаних камених плоча армирано бетонским. Уочава се и ново *фуковање фасада*. *Кровни покривачи* се мијењају новим и неадекватним материјалима, који одударају од изворног стања. Уводе се разне *електричне инсталације, уређаји и сл.*, са видним прикључцима и гајтанима, како у унутрашњост тако и спољност манастирских комплекса. Поменућу и ново *живописање и осликавање* ових објеката што такође представља угрожавање културне баштине. Посебан вид деградације сакралних објеката одвија се кроз процес *обнове конака* манастирских комплекса. Нови конаци по габариту, изгледу и употреби грађевинским материјалима непримјерени су сакралним комплексима.

ДЕВАСТАЦИЈА СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ

Комисија за утврђивање стања непокретне културне баштине у Црној Гори констатовала је да у Црној Гори има 357 регистрованих споменика културе.

Од укупно 357 споменика културе, 246 је девастирано, што значи да су девастације присутне на 68,90% споменика. „Девастације су присутне на свим врстама и категоријама споменика културе и резултат су утицаја разних фактора. Утврђене девастације су различите по врсти и обиму оштећења, као и степену утицаја на споменичка својства споменика културе.

Као инвеститори радова на сакралним споменицима јављају се различити субјекти (вјерске организације, црквене општине, организациони одбори, мјесне заједнице, удружења грађана и др.). Извођење радова на овим објектима без ваљане документације неминовно доводи до повреде њихове изворности. Посебно штетни за културну баштину Црне Горе су нелегални радови који се управо изводе са намјером уношења елемената који јој историјски и културолошки нијесу својствени и који-

ма се 'новим материјалним доказима' настоји измијенити историјски и културни ток збивања на овим просторима".¹⁰

Почетком шездесетих година прошлог вијека, Павле Мијовић истиче да простор Црне Горе обилује најатрактивнијим објектима културно – умјетничких и природних ријеткости, али су они или потпуно упропаштени, или тешко унакажени погрешним потезима наших савремених градитеља.¹¹

*

Серија радова о манастирима Андрије Јовићевића даје изузетан допринос у проучавању и очувању ових изузетно вриједних споменика као изворних докумената у што бољем сагледавању овог питања.

Након упоређивања података А. Јовићевића са данашњим стањем манастирских комплекса, односно непокретне културне баштине у Црној Гори, можемо констатовати да су они данас у још горем стању, и да су угрожене основне споменичке вриједности.

Бавећи се радовима, библиографијом А. П. Јовићевића, како је у уводу истакнуто, Душан Мартиновић истиче да је он сакупио грађу за обимно дјело „Манастири у Црној Гори”. Описао је преко 40 манастира, који су му били последњи објављени радови.

Подручје Скадарског језера са манастирским бисерима представља највећи национални музеј у природи, који би уз брижљиво чување и пажљиву презентацију био јединствен на свијету.

ЛИТЕРАТУРА

- Историја Црне Горе*, књ. 2, Том 2, Титоград 1970.
 А. П. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости IV*, Цетиње 1994.
 Т. Пејовић, *Манастири на јилу Црне Горе*, Београд 1995.
 В. Петковић, *Преглед споменика кроз јовесницу српског народа*, Београд 1950.
Заштитна споменика културе Црне Горе, Научни скупови, књига 25, Одјељење умјетности, књига 8, ЦАНУ, Подгорица 1992.

¹⁰ Извјештај Министарства културе и медија о стању непокретних споменика културе у Црној Гори, јануар 2006. стр. 3.

¹¹ Др Павле Мијовић, *Историјска агломерација у урбанизму Титограда, Спирине Црне Горе II*, Цетиње 1964.

Vladislav IVANOVIĆ

SOME MONASTERIES AS DESCRIBED BY ANDRIJA JOVIĆEVIĆ
AND THEIR CONDITION TODAY

Summary

The series of works about the monasteries by Andrija Jovićević give an exceptional contribution to the exploration and preservation of these extraordinary valuable monuments. As the authentic documents, they help us to better consider this matter.

After comparison of data collected by A. Jovićević with the current condition of the monasteries, i. e. immovable cultural heritage in Montenegro, we can note that today the monasteries are in even worse condition and that their basic monumental values are imperiled.

In Montenegro, there are 357 registered cultural monuments, out of which 246 or 68.90 per cent are damaged. The damage is evident on all types and categories of cultural monuments. They have appeared as a result of various factors. The damage differs in type and scope, as well as in its influence on the monumental features of the cultural monuments.

Particularly detrimental for the cultural heritage of Montenegro are the illegal works which have been carried out stubbornly with a view toward introducing elements which are not typical for Montenegro either historically or culturally. The purpose of the “new material evidence” is to amend the historical and cultural flow of events in this region.

